

JACOBUS VAN GRUITRODES *SPECULUM SAECULARIUM*
HOMINUM (CAP. 1) IN MIDDELNEDERLANDSE VERTALING

Teksteditie en beschrijving van het handschrift:
Hs. Wroclaw, Universiteitsbibliotheek IV. D. 5

door

J. REYNAERT

I. INLEIDING

Toen R. Lievens in 1963, grotendeels op basis van aantekeningen door W. de Vreese omstreeks 1905-10 op enkele studiereizen gemaakt, zijn *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa* uitgaf, liet hij bij zijn beschrijving van hs. Wroclaw, Universiteitsbibliotheek IV. D. 5 verstaan dat dit manuscript op dat moment spoorloos was. Prof. Dr. Antoni Knot had hem in een schrijven van 28 november 1956 immers meegegeeld dat het „lors des hostilités” (1941 of 1945?) samen met andere manuscripten van de vroegere *Staats- und Universitätsbibliothek* buiten de stad in veiligheid was gebracht en dat het sindsdien in de collecties van de instelling niet was teruggevonden. Het is dan ook enigszins tot mijn verrassing, maar vooral tot mijn grote tevredenheid dat ik bij een recent bezoek aan Wroclaw heb kunnen constateren dat het Middelnederlandse gebedenboek op zijn vroegere bewaarplaats én onder zijn vroegere signatuur weer terecht is. In werkelijkheid moet het, naar men mij in de handschriftenafdeling van genoemde bibliotheek meedeelde (*), in 1958 al vanuit de Leninbibliotheek in Moskou, waar het langs onnaspeurbare wegen was terechtgekomen, aan zijn vroegere bezitters zijn gerestitueerd.

Bij dezelfde gelegenheid heb ik tevens moeten vaststellen dat de nota's van De Vreese waarop Lievens voor zijn beschrijving van dit handschrift heeft gesteund, nogal wat leemten zullen hebben vertoond: zo-

(*) Ik ben deze informatie meer bepaald aan Dr. Mrozowicz verschuldigd. Hem, maar ook de andere medewerkers van de gastvrije handschriftenafdeling van de Universiteitsbibliotheek, wil ik hierbij van harte mijn dank betuigen, evenals aan Prof. Dr. S. Prędota, die mijn hele studieverblijf te Wroclaw met de grootste voorkomendheid begeleidde.

wel wat de materiële vorm van de codex, als wat zijn inhoud en zijn geschiedenis betreft, ontbreken in die beschrijving een aantal niet onbelangrijke gegevens. De aanvullende noten die ik, met Lievens' beschrijving bij de hand, ter plaatse kon maken, worden onder III hierna meegedeeld.

Bovendien bleek de codex naar de inhoud ook nog een interessante aanwinst in petto te hebben. Het in Lievens' beschrijving niet of slechts heel globaal weergegeven gedeelte van het handschrift (fol. 127 e.v.) bestaat immers, in tegenstelling tot wat men zou kunnen menen op grond van de geringe belangstelling die De Vreese er blijkbaar voor betoonde, niet uitsluitend uit korte gebeden, excerpten, dicta e.d., maar bevat, met name op fol. 159r°-164v° en op fol. 181r°-184r°, twee vrij omvangrijke uittreksels uit moraliserend-, respectievelijk mystiek-religieuze traktaten, beide weliswaar zonder titel en anoniem. Voor het tweede excerpt bracht de index op de bijbelplaatsen in de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta te Leiden uitkomst: het bijbelcitaat waarmee het begint, bleek het incipit te zijn van een pseudo-Tauleriaans traktaat dat door Lief tinck in een zestal andere handschriften reeds was aange troffen. En na enig speurwerk kon het eerste excerpt als een Middelnederlandse vertaling van het eerste kapittel van Jacobus van Gruitrodes *Speculum saecularium hominum* worden geïdentificeerd. Van het bestaan van zo'n vertaling was tot nu toe niets bekend.

Jacobus van Gruitrode, als Jacob van den Eertwech te Gruitrode in Belgisch Limburg geboren omstreeks 1400-1410, stierf in het kartuizerklooster *Alle Apostelen* nabij Luik op 12 februari 1475. Vanaf 1440 tot zijn dood was hij, met een onderbreking in 1445-47, wanneer hij nl. het klooster Sion bij Zierikzee bestuurde, prior van het genoemde Luikse klooster (1).

In zijn *Liber de scriptoribus ecclesiasticis* schrijft Johannes Trithemius Gruitrode in totaal 28 werken toe, alle in het Latijn. Het moderne onderzoek (2) onderscheidt hierin meestal vier grote categorieën: de *Spe-*

(1) Over leven en werken van Jacobus van Gruitrode, zie K. Seynaeve, „Jacobus van Gruitrode”, in: *Historia et spiritualitas Cartusienensis. Colloquii Quarti Internationalis. Acta*, ed. J. de Grauwe, Destelbergen, 1983, p. 313-336 en de oudere literatuur aldaar vermeld.

(2) M. Verjans, „Jacobus van Gruitrode, kartuizer (+ 1475)”, *Ons Geestelijk Erf* 5 (1931), p. 435-460; in navolging: K. Seynaeve, *A.W.*, p. 320 e.v.; P. Bange, „De *Specula status humanae vitae* van Jacobus van Gruitrode: vijftiende eeuwse standenspiegels”, *O.G.E.* 1983, p. 134-172 (p. 136).

cula, de *Dialogen* of *Colloquia*, de *Rosaria* en de overige werken. Van een aantal opuscula uit de laatste drie categorieën zijn, dank zij vooral het speurwerk van J. Deschamps⁽³⁾, (soms verscheidene) Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen aan het licht gekomen, met name van: *Dialogus Crucifixi et peccatoris*, *Dialogus Mariae et peccatoris*, *Dialogus alius Mariae et peccatoris*, *Rosarium Jesu et Mariae* en *Coronula sanctae Mariae*. Van geen van de *Specula* was tot nog toe, naar mijn weten, een vertaling in het Middelnederlands opgedoken.

De aan Gruitrode toegeschreven vijf *Specula* richten zich telkens tot één groep van mensen in het bijzonder: prelaten (*Speculum praelatorum*), ondergeschikten (*Speculum subditorum*), priesters (*Speculum sacerdotum*), leken (*Speculum saecularium sive huius mundi amatorum*) en boetvaardigen (*Speculum sive stimulus poenitentiae*). Zij vormen in de overlevering vaak één geheel onder de titel: *Specula omnis status humanae vitae*⁽⁴⁾. Soms komen ze ook wel afzonderlijk voor⁽⁵⁾.

De weerklink die de *Specula* in hun oorspronkelijke Latijnse vorm op het einde van de 15de eeuw hebben genoten, kan zonder enige overdrijving indrukwekkend worden genoemd⁽⁶⁾. Maar ook in vertaling blijken deze werken, meer in het bijzonder het *Speculum saecularium* (ook wel circulerend onder de titel: *Speculum aureum animae peccatricis*), al spoedig — althans buiten de Nederlanden — een grote verspreiding te hebben gevonden. Vanaf de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw verschenen Duitse⁽⁷⁾ en Franse⁽⁸⁾ vertalingen (bij herhaling) in druk.

⁽³⁾ J. Deschamps, „Middelnederlandse vertalingen en bewerkingen van werken van de kartuizer Jacobus van Gruitrode”, in: *Hulde-album Dr. F. van Vinckenroye*, Hasselt, 1985, p. 67-81.

⁽⁴⁾ Voor handschriften en vroege drukken, zie: Seynaeve, *A.W.*, p. 321, noten 49 en 50 en de aanvullingen hierop bij Deschamps, *A.W.*, p. 68-69, noot 5.

⁽⁵⁾ Vgl. voor de handschriftelijke overlevering: Deschamps, *A.W.*, *ibid.*, voor de afzonderlijke drukken: Seynaeve, *A.W.*, p. 321, noot 50 en Bange, *A.W.*, p. 138.

⁽⁶⁾ Een (nog zeer onvolledig) beeld geeft P. Bange, *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten*, Nijmegen (1986), p. 69-70; verder P. Boon, *Spiegel der armen sündigen Seele (Ulm: Cunrad Dinckmut 1484)*, (Amsterdam, 1984), p. 5-6.

⁽⁷⁾ Bij Conrad Dinckmut te Ulm 5 mei 1484: P. Bange, *Spiegels...*, p. 69; een tweede druk in 1487: [P. Amelung] *Der Frühdruck im deutschen Südwesten 1473-1500*, Stuttgart (1979), p. 229-232 (nr. 116); facsimile-editie van de druk uit 1484 door P. Boon, *A.W.*. Van omstreeks dezelfde tijd dateert een handschrift,

Het *Speculum saecularium sive huius mundi amatorum* telt zeven hoofdstukken: elke dag van de week kon zodoende de door zonde misvormde ziel in de 'spiegel' kijken. Het eerste van die zeven kapitels, 'De vilitate et miseria hominis', is in zeer sterke mate — meer dan P. Bange in haar bespreking laat zien⁽⁹⁾ — door *De miseria humanae conditionis* (ca. 1195) van Lotharius van Segni (later paus Innocentius III) geïnspireerd. De Middelnederlandse vertaling ervan vormt dan ook een van de weinige (mij bekende) sporen van het 'Nachleben' in onze middeleeuwse literatuur van dit in het algemeen nochtans zeer invloedrijke werk. Daar bovendien nog heel wat vraagtekens zweven rond het ontstaan én zelfs rond het auteurschap van het *Speculum saecularium*, leek het me niet oninteressant het relatief vroege getuigenis van het handschrift uit de Universiteitsbibliotheek te Wrocław hier integraal uit te geven.

De datum van 1486 die de kopiist op fol. 214 v° opgeeft, roept meer bepaald de vraag op naar de plaats en het milieu waarin deze Middelnederlandse vertaling van het *Speculum* op handschriftelijke wijze verspreiding kon vinden. Voortgaand op de ondubbelzinnig franciscaanse inhoud van het hele manuscript en op de zelf-identificatie van de kopiist van fol. 210v°-212r°, *broeder Jan dyrix van meettecoiuen van sint truden* (vgl. onze beschrijving van het handschrift in III hierna), kan men weliswaar voor waarschijnlijk aannemen dat het manuscript ten laatste vanaf 1568 in het bezit van een franciskanenklooster (Minderbroeders of Begaarden?) te St.-Truiden is geweest. De geografische nabijheid van deze laatste stad bij de plaats waar Jacobus van Gruitrode nagenoeg heel zijn monastieke leven doorbracht, levert evenwel slechts een bedrieglijk verband op met de tekst van de *Speculum*-vertaling in

nu Basel: Universiteitsbibliotheek A IX 27, waarin de Baselse kartuizer Ludwig Moser vanaf fol. 35 e.v. zijn vertaling van het *Speculum aureum* overschreef (vgl. *Die Handschriften der Oeffentlichen Bibliothek der Universität Basel, I Die deutschen Handschriften*, dl. 1, Basel, 1907, p. 133-139 (p. 135)). Het is ons niet bekend of tussen deze en de Ulmse tekst een verband bestaat.

Een Duitse vertaling van de vijf *Specula* ten slotte zou (op gezag van P. Bange) verder te vinden zijn in het zestiende-eeuwse handschrift London, British Museum Add. 25 089.

⁽⁸⁾ Zie bijv. W. A. Copinger, *Supplement to Hain's Repertorium bibliographicum*, dl. II 2, Milano (1950), p. 97.

⁽⁹⁾ O.G.E. 1983, p. 151-155.

ons manuscript. Zowel de taal ⁽¹⁰⁾ als de naam van de *eerste* kopiist, *brueder gerrit van lewerden*, wijzen immers op een heel wat noordelijker streek van oorsprong. Dit wordt bovendien door de rubricering van een aantal voor het bisdom Utrecht typische heiligen in de kalender bevestigd ⁽¹¹⁾. Vrij kort na zijn ontstaan in Overijsel of Gelderland moet dus het handschrift — in verband met de godsdiensttroebelen van de 16de eeuw? — naar het zuiden zijn gemigreerd. Maar hoe is dan de Gruitrode-vertaling in dat Noordnederlandse handschrift terechtgekomen?

Ik breng in de hierna volgende teksteditie een moderne interpunctie aan. Het handschrift zelf gebruikt als leesteken alleen een dubbele punt; de plaatsen waar die voorkomt, worden in de tekst met een achterwaartse schuine streep (\) aangeduid. Het einde van een bladzijde wordt weergegeven door een dubbele schuine streep (/).

Waar de tekst interpretatiemoeilijkheden biedt, volstaat meestal een vergelijking met het Latijn om de betekenis doorzichtig te maken. Op enkele plaatsen heb ik dan ook in voetnoot de overeenkomstige Latijnse passage geciteerd ⁽¹²⁾. Voor een grondige vergelijkende studie en situering van onze vertaling in de tekstgeschiedenis is het op dit moment te vroeg: het te bestuderen materiaal is nog nauwelijks in kaart gebracht. Moge de navolgende editie alvast de verdienste hebben enige aandacht te vragen voor een uit het oogpunt van de receptieve literatuurgeschiedenis bijzonder belangrijke, en, mede door zijn compilerend karakter, in cultuurhistorisch opzicht heel representatieve tekst.

⁽¹⁰⁾ Enkele typische vormen zijn bijv.: *myt* (met), *sunte* (sinte), *sunder* (zondaar), *gesund* (gezond), *apenbaert* (geopenbaard), *woldes* (wilde), *olderen* (ouderen), *solde* (zou), *beholden* (behouden), *hiligen* (heiligen): vgl. de inhoudsbeschrijving hierna.

⁽¹¹⁾ Achilleus en Pancratius (12 mei), Odulphus (12 juni), Lebuinus (25 juni én 12 november), Mauritius (22 september), naast algemener Nederlandse heiligen als Bonifatius (5 juni) en Laurentius (10 augustus).

⁽¹²⁾ Meer bepaald uit: *Speculum aureum anime peccatricis* [Lyon, G. Le Roy, s.d.], exemplaar Gent U.B., Res. 238. Vergelijking met de andere twee edities waarvan in de Universiteitsbibliotheek een exemplaar bewaard is (Res. 1427 (1) en Res. 174 (6)) leverde geen significante varianten op. Voor identificatie en verdere omschrijving van de drukken, zie J. Machiels, *Catalogus van de boeken gedrukt voor 1600 aanwezig op de Centrale Bibliotheek van de Rijksuniversiteit Gent*, Gent, 1979, J 7-9.

II. TEKST

Hs. Wroclaw, U.B. IV. D. 5 fol. 159r°-164v°

Die hilige prophete ieramyas seit: „Waer om byn ick van mijner moeder gecomen op dat ick solde sijn druc, lyden ende arbeit ende droefenyssse, Ende mijn dagen sellen vergaen in scanden ende confuse?“. Seijt dat die hilige man van hem seluen, de welke gehiligt was in sijne moeder licham, Wat sal ick seggen van mij, die ontfangen is ende geboren in swaren sunden? Santus bernardus seit: „studere dij seluen te bekennen, \ want vele beter ist ende lofliker dat gij v seluen kennet, \ dan gij v vergetet ende bekenden den loep van den planeten, ende de cracht van allen cruden, ende de complexye van allen menschen, ende die natuer van allen dieren, ende had ock die kunst van allen hemelschen ende eertschen creaturen“. Daer omme merket naerstelike, O mensche: wat hebstu geweest eer du geboren waerste, ende wat du byste in dijn gebuerde tot dier tijt toe dattu sterues, Ende wat salstu wesen alstu doet biste.

Vanden eersten: dattu heueste gewest dat alre onreijnste saet, ende in onsuerheit des vleysesch bistu ontfangen ende in vinyger begerten der onkusheit, ende dat alre beste is beulectheit der sunden ⁽¹³⁾. Mar hoert doch, o snode mensche, mit wat spise bistu geuoedet in dijnre moeder // buuck: voerwaer van dat onreyne bloet der vrouwen, dat dan sessert als sij ontfangen hebben; ende daer van worden sij [ontfangen (geschrap)] geuoedet, Van welken bloede dat also verwaerlic (?) ⁽¹⁴⁾ ende onreyn is, soe wat vruchten dattet genaket, dat sij nyet en bloyen, meer sij verdrogen; bomen ende anderen cruden vergaen. Ende waer dat sake dat die hunden daer van aten, sij solden rasende werden. Daer nae comen wij ter werlt, screyende ende hulende, ende worden geleuert deser ellendiger werlt, Tot arbeit, tot anxte ende droefheit, ende dat alre swaerste is, tot steruen. Onse lieue here heft den mensche gemaket van slijm der eerden, de welke onder de ander elementen die snotste is ende onwerdichste. Die planeten ende sterren heft hi gemaket vanden vure, \ de stroem [sic; stoerm?] ⁽¹⁵⁾ ende wynt vander lucht, de vogelen ende vysschen vanden water, Die menschen ende beesten heft hi gemaket vander eerden. Ansiet dat gene dat vanden water gemaket is: gij

⁽¹³⁾ Lat.: *(et quod deterius est) in labe peccati.*

⁽¹⁴⁾ Lat.: *tam detestabilis.*

⁽¹⁵⁾ Lat.: *flatus.*

sult vynden dat gij vele snoder sijt. Besiet dat vander lucht gemaket is, ende du salste bekennen dattu vele snoder biste. Ansiet dat vanden vure gemaket is, // du salste di seluen die alre snoetste vynden. Noch dijn gelick en mach nyet maken die hemelsche dyngen, noch bouen die eertsche dyngen ⁽¹⁶⁾. Want du biste den besten gelick, Want de mensche en heft nyet meer vander eerden dan een beest. Vander eerden sijn sij geboren ende sij sullen eerde worden. Het en sijn geen alre malcks woerden, Mer de alre wiseste salomon heft sie gesproken. Daer omme, o mensche, hoe edel dat gij heet te wesen, tot deser werlt bistu gecomen, ende du en denckeste nyet hoe snode dat dijn begyn is dattu ter werlt gecomen biste.

Wilstu weten ten anderden mael watstu biste, Hoert wat de sterre der doctoren, Santus augustynus, seit van hem seluen: „Wie mij arme mensche, wat byn ic? jck byn leyder een vat vol drecks ende een scholpe der onsuerheit, vol stanc ende verveernysse, blynt, arm ende naket, vol gebreken, nyet wetende mijn begyn — mijn eynde en is nyet dan lijden ende onsalicheit ende sterflick —, Die sijn dagen verbij gaen als een scheme, De welke sijn leuen als de mane vergaet, ende als die // bloemen op den bomen wassen ende ter stont vallen sij of. Jck byn eerde, ellendich, ende een kynt des toerns ende een bequaem vat tot sunden, \ ontfangen in onsuerheyden, leuende in armoden, ende steruen in groter pijnen”. Daer van seyt Santus bernardus: „Wat is een mensche anders dan een sack vol drecks ende een spise der worme? Wilstu wel merken wat di comt doet mont, nose ende van alle uwen ander leden uwes lichams, so en hebstu nyet onreyners gesien dan de mensche”. Ansiet de bomen ende ander cruden: die geuen van hem sueten roeke, ende du mensche geues van di alle onreynicheit. Die bomen geuen van hem oly ende wijn ende balsam, ende du geues van di alle onreynicheit ende dreck. Die vruchten geuen van hem sueten roeke, ende du geuest van di onmenschelijke stanck. Want also danych als de boem is, al so danyge vruchten brenget hi voert. Want een guet boem en mach geen quaet vrucht voert brengen, Ende een quaet boem en mach geen guede vrucht voert brengen. Wat is // een mensche anders dan een boem ongegeert ⁽¹⁷⁾, Daer de mensche es dat blat dat vanden wynde weert of genomen, ende als die stoppel die vander sunnen wert verdurret? Daer

⁽¹⁶⁾ Lat.: *nec valebis te parificare celestibus nec audebis te praeferre terrenis.*

⁽¹⁷⁾ Lat.: *arbor eversa.*

van seit de hilige prophete Job: „Die mensche is geboren vander vrouwen, ende een corte tijt is sijn leuen ende is vol onsalicheiden: hij gaet wt als een blome, ende weder omme wert hi veruult (?) ⁽¹⁸⁾ ende vluwet gelick een scheme, ende nummermeer blijft hi in enen doene of wesen”. Als onse lieue here seit totten menschen: „asche bistu ende du salste asche werden”. Ende Job seit tot onsen lieuen heren: „gedencke, lieue here, dattu mij gemaket hebste als slijm, ende in stubbe salstu mij duen vergaen”. Waer omme, dreck, bistu houerdich? \ waer om bistu op geblasen ende wilstu di verheffen? \ waer van, o asche, glorieerstu dij, de ontfangen biste in sunden, ende dijn gebuerte is armoede te leuen in pijnen ende te steruen in bangycheiden? \ benauwicheiden is al dijn leuen, o mensche, waer om bistu houerdich, de welke sijn ontfangenisse is schult ende geboren werden in pijnen, ende al dijn leuen is arbeit, ende van noets wegen // moetstu steruen. Waer om makestu dijn vleesch vet ende myt costeliken dyngen versierstut, dat in corten dagen de wormen sullen eten inden graue, ende dijn siele en versierstu nyet myt gueden werken, die na deser tijt sal werden gepresentiert voer god ende voer alle sijne engelen inden hemel? Waer om versmaetstu dijn siele ende makeste dijn vleesch costeliker dan dijn siele ende wilete dat die dienst maget sal vrouwe wesen ende de vrouwe dienst maget: en is dat nyet grote dwaesheit? O siele, du hebste enen vyant die v seer na bij geseten is; ende dijn eygen vrent hebstu tegen dij, die quaet voer guet gyft. ende in een gedaente van vrentscap so is hi dijn alre boeseste vyant: \ dese viant is dijn onsalige vleesch, dat gij also lief hebbet ende also seer mynnet. Wannet du desen viant genodet hebste, \ so hebstu dijnen alre boesten viant tegen di op gericht, ende alstu hem versiert hebste, so hebstu dijnen alre wretsten viant tegen di gewapent, Ende alstu dat van buten myt mengerleie sierheit ende costelicheit heste angedaen, so hebstu di gespoeliert alre gesteliker versierheit. //

Merke ten derden male, o sunder, wat salstu wesen na dyt leuen? \ du en salste anders nyet wesen dan een stynkende prijje ende een spise der wormen. Besiet hoer grauen, die di voer geaen waren ende gestoruen sijn den lichamliken doet, ende du en salste nyet vynden dan asche ende verveerlike stanck. Dattu nu biste, hebben si gewest; ende dat sij sijn, salstu werden. Het hebben menschen gewest als du biste: \ sij hebben gegeten, gedroncken ende gelacht, ende in welden hebben sij hoer dagen volbrocht; Ende in een ogenblick tijt sijn sij neder gedaelt ter hel-

⁽¹⁸⁾ Lat.: *qui quasi flos egreditur et conteritur et fugit velut umbra...*

len. Hier wort hoer vleesch gegeuen den wormen ende gender hoer siele wort gedeputert totten ewigen brande, tot dier tijt toe dat weder omme de onsalige siele sel vergadert werden mytten licham; ende dān sellen sij werden gegeuen totter ewiger pinen, op dat de gene de gesellen geweest sijn inder welluste \ sellen ock gesellen wesen inder pijnen ewelike: want al een pine hoert daer toe de welken een mynne geweest hebben totter sunden.

Wat batet hem de idel glorie // nu vander werlt ende de corte blijtscap, \ macht in deser tijt ende wellust des vleysches ende valsche rickdom ende grote gesynd ende quade begerte? Waer is dat [licham (geschrap)] lachen ende dat spotten ende die vermetelheit ende verdwaelt-heit? O wat droefheit volgt daer na een corte blijtscap voer also cley-nen wellust! Wat hem geschiet is, dat mach di geschien: want du biste een mensche vanden slijm der eerden als sij waren, ende du leueste van-der eerden, ende du salte eerde worden als dijn laetste dach comt, by aenturen mach hij huden wesen. Want kenlick ist dattu steruen salste, meer onseker is dij wanneer of in wat manieren of waer: want die doet verbeit dij in allen plaetsen. Ist dattu wisseliken wilte duen, so saltu hem ock verbeiden. Van deser werlt mynners seit ysodorus: „O mijn wt ver-coren wij sellen ouerdencken hoe cort dat is die salicheit der werlt ende hoe cley-n dat is de glorie ende hoe bedrechlick ende brosch is de tytlike macht. Waer sijn nu dese conyngen ende prynsen ende keyzers, die gene de wellustich, machtich ende rike hebben geweest in deser tijt? Vergaen sijn sij als een // scheme ende een droem: men machse sueken mer men vijnter nyet”. Wat willen wij hier toe seggen? Die conyngen sijn voergegaen ende de pryncen sijn doet \ ende vele van hem meenden lange te leuen ende nummermeer te steruen in deser tegenwoordiger tijt. Voerwaer, nyet also, gij bese menschen, want gij sult steruen als mensche ende als enych vanden prynsen salstu neder vallen. Santus bernardus seit: „wat isser meer stynkender dan een doet mensche ende wat isser verveerliker antesien dan dat licham van enen doden menschen, daer de welke genoechlick was ante sien in sijn leuen?” Wat batet die rickdom, wellust ende ere? \ die rickdom en sal di nyet verlossen vander doet, noch wellust vanden wormen, noch de ere vanden stanck. Als crysostymus seit: „Wat batet hem dat sij onkuus geweest hebben in deser tegenwoordiger tijt des leuens ende welluste ende to den eynde to sijn gebleuen? Besiet haer grauen ende siet of daer // yet vander houerdien litteyken sijn gebleuen in hem, of daer enyge teikenen van rickdom ofte onkuusheit vijntste? Segge mij: waer sijn hoer costelike cleder ende scone ornamente? \ waer is nu hoer spiegel der genochten? \ waer is

descare de hem na volchde ende de leckerheit de hem na volchde van spise ende dranck, lachen, boerten ende spotten, de ongeordenyerde ende onbesneden blijtscap? Waer sijn sij geuaren ende gebleuen? Waer is nu de blijtscap ende waer sijn sij, welke is hoer eynde?” Besich merkelick ende gaet wat nare bi tot een yegeliken graue, ende siet allene asche ende stynkende wormen. O mensche, gedenck deser lief hebbers, wat hoer eynde is: huden bistu sterck ende machtich, morgen bistu siec ende begrauen inder eerden, Ock of sij in blijtscappen of in welden of myt arbeit ende suerheit hier hoer leuen geendet hebben.

Besiet, mijn alre lieueste, gelesen ende gesien in dit capittel wt woorden der hiliger leres watstu hebste geweest eer du geboren waerste, ende wat du biste in // deser tijt, Ende wat du worden sulste nae deser tijt. O mensche, oft u myt desen drye punten di altijt onledich mackste! O onsalige kynderen adams, gij laet achter dat waerachtich ende salich studium ende sueket meer dat ydel is ende vergancklick. Mar du alre lieueste, gedenck in dijn herte dijn snoetheit ende ongeuallicheit naden wtwendigen man ende volgt na de oetmodicheit ende scuwet de houerdie, \ wetende dat houerdie is een waerachtich teyken daer de bese geest de sijne mede tey-kent vanden saligen menschen. Als Job seit: „hi is een conynck van alle de kynderen des houerdiens”. Als Santus gregorius seit: „het is een openbaer teyken der verdoemder menschen houerdie, Ende oetmoedi-cheit is een teyken der salicheit”. Daer om mach een ygelick mensche merken onder wat conynck dat wi staen: onder den conynck christus ofte den bosen geest. Daer van seit ysodorus: „een siele des houerdygen men-sches wort van gode // gelaten ende wort een woenstat der duuelen”. Als ecclesiastycus (?) ⁽¹⁹⁾ seit int x capittel: „Hatelick is de houerdie god ende de guden menschen.” \ dat schynet wel waer: die houerdie worp lucyfer wten hemel, Adam wten paradys, pharonen ende alle sijn heer heftse verdroncken int rode meer, \ saul den conynck wt sijn rike, Ende heft nabogodonosor verwandelt in een beest; om sijner houerdyen waert antheochuus quader doet steruende ende herodes vanden engel verslagen, Tot een spiegel des sundigen menschen.

⁽¹⁹⁾ Eigenlijk: Ecclesiasty9, met de bekende afkorting 9 = *us* of *cum* e.d. Lat.: *Ecclesiastes* (Res. 238), *Ecclesiastes* (Res. 174 (6)), *eccle.* (Res. 1427 (1)); voor de signaturen zie noot 13 hierboven. Het Middelnederlands is hier, merkwaardiger-wijs, correcter dan het Latijn: het betreft inderdaad *Ecclesiasticus*, 10, 7: *Odibili-s coram Deo est et hominibus superbia.*

III. HS. WROCLAW, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK IV. D. 5:
aanvullende nota's bij Lievens' beschrijving in *Middel nederlandse
handschriften in Oost-Europa*, p. 204-210

Het handschrift telt 214 bladen, die echter slechts onvolledig en hier en daar bovendien foutief met inkt waren gefolieerd; op ons verzoek werd door een medewerker van de bibliotheek deze oude foliëring door een nummering met potlood aangevuld en gecorrigeerd. De samenstelling van het boekblok is als volgt: V (10) + VI (22) + (VI-1) (33) + 7 VI (117) + 2 (119) + (V-3) (126) + 4 VI (174) + (VI+II) (190) + 2 VI (214). In het derde katern is, zonder tekstverlies, het oorspronkelijk vijfde blad (tussen fol. 26 en 27) uitgesneden. In het katern eindigend met fol. 126 werd vooraan één blad uitgesneden en vervangen door twee al dan niet diploma-vormende bladen (fol. 118-9); in ditzelfde katern ontbreken, mét tekstverlies, twee bladen tussen fol. 125 en 126. In het katern eindigend met fol. 190 zijn in het midden van een oorspronkelijk sextern twee diploma's bijgevoegd (fol. 181-184), die, grotendeels door een andere hand (vgl. SCHRIFT hierna), werden beschreven met een ook naar de inhoud ten opzichte van zijn omgeving wat afstekende tekst (vgl. INHOUD, fol. 181r°). Hoewel we voor het overige, afgezien van enkele latere toevoegingen, met het werk van één kopiïst te maken hebben, is toch vrij duidelijk een codicologische breuk te bemerken tussen fol. 126 en 127: behalve het 'geknoei' met het papier in het katern dat voorafgaat, wijst daarop het feit dat de tekst op deze plaats niet doorloopt en dat pas vanaf hier signaturen (in elk katern een andere letter, in alfabetische volgorde) opduiken, nl. op de eerste, derde en vijfde bladen van elk katern. Dit laatste kan erop duiden dat op onopengesneden vellen van vier folio's werd gecopieerd⁽²⁰⁾. De aflijning, met stift, is dan weer voor het hele manuscript homogeen: één kolom van ca. 70 × 50 mm. Geen prikken bewaard. Geen liniëring. Meestal ca. 28 regels.

⁽²⁰⁾ Een techniek die, ook in de Nederlanden, vrij vaak werd toegepast: vgl. P. F. J. Obbema, „Writing on uncut sheets”, *Quaerendo* 8 (1978), p. 337-354; J. Reynaert, „Gevouwen katernen in papieren codices”, *Archief- en Bibliotheekwezen in België* 49 (1978), p. 240-244. Voor de techniek als dusdanig, zie L. Gillissen, *Prolégomènes à la codicologie*, Gand, 1977, p. 14-124.

Band

Zie Lievens, p. 205.

Schrift

Grotendeels één hand: fol. 1r°-180v°, 184v°-209r° en 214v° (colofon): *brueder gerrit van lewerden*, 1486 (vgl. Lievens, p. 205); hybrida. Een andere hand fol. 181r°-184r°: hybrida. Latere toevoegingen: fol. 209v°: twee handen, cursief; fol. 210v°-212r°: *broeder Jan dyrix van meette-coiuen van sint truden*, 1568 (vgl. Lievens, p. 205), hybrida; fol. 212v°-213r°: hybrida, waarschijnlijk nog steeds *broeder Jan dyrix*; fol. 213v°-214r°: cursief.

Rubrieken, rubricering, rode onderstreping. Rode lombarden van twee en drie regels hoog.

Inhoud⁽²¹⁾

Het gedeelte van het handschrift tot fol. 126 bestaat, in tegenstelling tot het daarop volgende deel dat vooral *korte* stukken bevat — ook hierin komt de vermelde codicologische tweeledigheid tot uiting — in hoofdzaak uit enkele uitvoeriger teksten. Van al deze teksten vindt men bij Lievens het incipit (soms ook explicite) en, waar mogelijk, de identificatie, met verwijzing naar bestaande edities of studies over de verdere overlevering. Ik geef dit eerste gedeelte hier dan ook heel kort weer en beperk me verder tot enige aanvullingen in voetnoot bij Lievens' literatuur.

fol. 1r°-10r°: Latijnse kalender (vgl. p. 40 hierboven)

fol. 11r°-21r°: *Regula bullata* van St. Franciscus⁽²²⁾ in Middelnederlandse vertaling.

fol. 21r°-26v°: *Sunte franciscus testament*⁽²³⁾

⁽²¹⁾ Ik dank van harte dr. J. Deschamps, die dit deel van de beschrijving met enkele identificaties en met een aantal belangrijke bibliografische aanvullingen heeft verrijkt.

⁽²²⁾ Uitgegeven door H. Boehmer, *Analekten zur Geschichte des Franciscus von Assisi*, ed. F. Wiegand, Tübingen, 1930 (2), p. 20-24 en door K. Esser, *Opuscula sancti patris Francisci Assisiensis*, Grottaferrata, 1978, p. 226-238.

⁽²³⁾ De Latijnse tekst o.a. uitgegeven door H. Boehmer, *A.W.*, p. 24-27; K. Esser, *A.W.*, p. 307-317 en dez., *Das Testament des heiligen Franziskus von Assisi. Eine Untersuchung über seine Echtheit und seine Bedeutung*, Münster Westf., 1949. Zie ook Th. Mertens, „Geestelijke testamenten in de laatmiddeleeuwse

- fol. 27r°-30r°: Gedicht op de zes letters van de naam *Jhesus*,
 fol. 30r°-42v°: *Een capittel uuter ewyger wysheit* ⁽²⁴⁾
 fol. 42v°-44v°: Exempel van het „ioncfrouken van xxij jaren” ⁽²⁵⁾
 fol. 44v°-47v°: *Een seer suverlick pater noster in duitsche*
 fol. 47v°-49v°: *Een suverlic gebet vanden weerdigen hiligen cruce*
 [Vertaling van Arnulf van Leuven, *Ad singula membra Christi patientis* ⁽²⁶⁾]
 fol. 50r°-125r°: Bonaventura, *Soliloquium* in Middelnederlandse vertaling ⁽²⁷⁾
 fol. 125r°-127v°b: Dicta en gebeden

fol. 127v°: *Een ghebet voer alle gelouyge sielen tot onser lieuer vrouwen* Inc. O Alre mildeste moeder godes onse enige hope naest Ihesum

Nederlanden. Een verkenning van het genre”, in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W. M. H. Hummelen*, red. G. R. W. Dibbets en P. W. M. Wackers, Wijhe, 1989, p. 75-89. Voor de Middelnederlandse handschriften met het Testament van Franciscus, zie K. Ruh, *Bonaventura deutsch. Ein Beitrag zur deutschen Franziskaner-Mystik und -Scholastik*, Bern, 1956, p. 217-234.

⁽²⁴⁾ Voor verdere handschriften, zie J. Deschamps in *Vijf jaar aanwinsten 1974-1978. Tentoonstelling georganiseerd in de Koninklijke Bibliotheek ...*, Brussel, 1979, p. 90.

⁽²⁵⁾ Zie ook K. Brethauer, „Texte aus dem Umkreis Meister Eckharts im Haag”, *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 92 (1963), p. 158-164 (p. 163) en de verwijzingen aldaar. Ook in Gent, Universiteitsbibliotheek, hs. 1080, fol. 210r°a.

⁽²⁶⁾ Uitgegeven door G. M. Dreves, *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica mit literarhistorischen Erläuterungen*, dl. 1, Leipzig, 1909, p. 324-327 en D. A. Stracke, „Arnulf van Leuven versus Hermann Jozef”, *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950), p. 27-50, 133-169 (p. 162-167). Middelnederlandse vertaling uitgegeven door D. A. Stracke, „Over het Ave mundi salutare in het Diets”, *Ons Geestelijk Erf* 24 (1950), p. 411-419 en L. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, Gent, 1961, p. 70-76. Afschriften in tal van handschriften: zie o.a. J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*, dl. 1, Gent, 1984, p. 72, noot 136; F. Hendrickx, „De Middelnederlandse handschriften van het Ruusbroecgenootschap te Antwerpen (eerste deel)”, in: *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps...*, red. E. Cockx-Indestege & F. Hendrickx, dl. 1, Leuven, 1987, pp. 70, 77 en 83.

⁽²⁷⁾ Zie ook R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden*, Gent, 1958, p. 315-318 en J. Deschamps, „De Middelnederlandse handschriften van de grote en de kleine ‘Der sielen troest’”, *Handelingen der Kon. Zuidn. Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 17 (1963), p. 163-164.

ic onsalige sunder ick vlie ende come totter volheit der graciën die in di is ... ⁽²⁸⁾

fol. 128r°: *Een gebet voer alle gelouyge sielen tot onsen heren dit leset gerne ende tys ock tot allen heiligen vor de sielen* Inc. ONfruchtsamyge ende verscrijckelike god dyen de engelen ontfruchten ende de archangelen anbeden O god dattu mensche woldes werden ... ⁽²⁹⁾

fol. 128v°-129r°: *Een gebet vanden hiligen sacramente alsment ontfangen sal* Inc. O Here ihesu christe ick en byns niet weerdich dattu gaeste onder mijn dack Maer betrouwende van dyner godliker guedertierenheit: soe gae ick sieke totten meyster des leuens ... ⁽³⁰⁾

fol. 129v°-130r°: *Nae der ontfangenisse des hiligen sacramentes* Inc. Danck seg ic di here ihesu christe wanttu my arme onweerdige sunder mytten hiligen vleysche ende bloede dijns soens ons heren ihesu christe woldeste spijsen ... ⁽³¹⁾

fol. 130r°: *Na der ontfangenisse des hiligen sacramentes voer den sielen* Inc. O here ihesu christe die myt willen des vaders ende des soens ende des hiligen gestes de werlt sunde verlost heuest Ontferme di ouer mijnre olderen sielen ...

fol. 130r°-130v°: *Een gebet van der hiliger vrouwen sunte Anna onse lieuer vrouwen moeder self derde* Inc. GEgruet sijtstu weerde moeder Sunte Anna self derde geliker wijs als du biste een begyn des nyen testamentes alre salicheit Also wilt v gewerdigen te bidden...

fol. 131r°: [Dicta van Augustinus, Gregorius, Christus, Bernardus]

⁽²⁸⁾ Vgl. R. A. Parmentier, *Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het Kabinet Houtart te Brugge*, Brugge, 1929, p. 70; M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, dl. 6, 1934, pp. 118 en 144; R. Lievens, *Middelnederlandse handschriften in Oost-Europa*, Gent, 1963, p. 41.

⁽²⁹⁾ Vertaling van *Venerande ac tremende Deus*; dezelfde Middelnederlandse vertaling uitgegeven door C. Dreis, *Der Christenspiegel des Dietrich Kolde von Münster*, Werl i. Westf. 1954, p. 347-348. Zie verder o.a. D. van Heel, *Middel-eeuwse Handschriften op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*, Rotterdam, 1948, pp. 48, 52, 122 en Lievens, p. 40 en de verwijzingen aldaar.

⁽³⁰⁾ Vgl. G. Achten en H. Knaus, *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*, Darmstadt, 1959, p. 356, Inc. ‘Ich bin niet waerdich dattu ingaeste...’ en de verwijzingen p. 38. Verder R. A. Parmentier, „Een verlucht Hollands getijden- en gebedenboek uit de aanvang van de 16de eeuw”, *Sacris Erudiri* 4 (1952), p. 316, nr. 20, 1°; J. Reynaert, *Catalogus van de Middelnederlandse handschriften in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Gent*, dl. 1, Gent, 1984, p. 62.

⁽³¹⁾ Vgl. Meertens, dl. 6, pp. 48, 94, 125, 144, 160; Lievens, p. 114. Vergelijkbare incipits verder bij Achten-Knaus, p. 358-359.

fol. 132r° (32): *De seven drovyge woerden de onse lieve vrouwe sprack* (33)

fol. 132r°-v°: *De ses clagen myt welken onse lieve here jhesus christus hem beclaget van syne lievesten vrienden* (34)

fol. 133r°-137r°: *Dit is uut egydius gulden woerden* (35)

fol. 137r°-v°: *Vanden wonden christi*

fol. 138r°-148v°: [Dicta van Christus, Jacobus, Bernardus, Hieronymus, Augustinus, Gregorius]

fol. 148v°-149v°: *Een suuerlick exempel* Inc. MEn lest een exempel int vaderboeck Dat de hilige vader macharius was op eenre tijt in sijre cellen in syn gebet Do hoerde hij een stemme ... (36)

fol. 149v°: *Een ander guet exempel* Inc. Men lest een exempel van eenre deuoter ioncfrouwen die lach in haer gebet Op eenre tijt do openbaerde hoer de duuel Do sprac sij tot hem ...

fol. 149v°-150v°: *Noch een ander guet exempel ende mercktet wel an ende beleefte mede* Inc. EEn geleert man vragede eenre ioncfrouwen Die in enen hogen staet was van leuen hoe dat sy daer toe gecomen was ... (37)

(32) Het gedeelte fol. 132r°-137v° is in Lievens' beschrijving vrij adequaat weergegeven; voor incipits en literatuur kan dus daarheen worden verwezen. Ik beperk me ook hier tot enkele bibliografische aanvullingen in voetnoot.

(33) Zie, behalve Lievens' verwijzingen, ook D. van Heel, *Middeleeuwse Handschriften op godsdienstig gebied in het bezit van de Bibliotheek der Gemeente Rotterdam*, Rotterdam, 1948, p. 173, nr. 18 (literatuur) en Achten-Knaus, p. 339, Inc. 'Borne', en de verwijzingen aldaar p. 60 (fol. 220r°); uitgegeven door L. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, Gent, 1961, p. 236-237.

(34) Voor deze *Ses clagen*, zie nu ook A. Ampe, „Een kritisch onderzoek van de 'Institutiones Taulerianae'”, *Ons Geestelijk Erf* 40 (1966), p. 167-240 (p. 194).

(35) Zie nu ook: J. Deschamps, „Middelnederlandse vertalingen van levens en legenden van de H. Franciscus van Assisi. Handschriften en drukken”, *Franciscana* 31 (1976), p. 59-73.

(36) Vertaling van een exempel uit de *Verba seniorum*: vgl. *Vitae patrum* III, nr. 97 (Patrologia Latina 73, 778) of *Vitae patrum* VI, Lib. 3, nr. 17 (P.L. 73, 1013-14). Zie over de Middelnederlandse vertalingen van de *Verba seniorum*: J. Deschamps, *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*, Leiden, 1972, p. 174-177.

(37) Vgl. Hendrik Herp, *Spiegel der volcomenheit*, ed. L. Verschuereen, dl. 1, *Inleiding*, Antwerpen, 1931, p. 28 en de literatuur aldaar.

fol. 151v°-152r°: *Een suuerlick gebet van onse lieue suete vrouwe dit leset gerne* Inc. O Du alre mynlicste ende lustelicste ende alre behagelicste suete maget maria O schone rose blome maria O du mynnentlike suete vrouwe ... (38)

fol. 153r°-153v°: *Dyt synt vijf vervrouwynge van onsen hyligen vader Sunte franciscus* Inc. UErrouwe dy O edel vader sunte franciscus du de biste scijnende mitten lyckteykenen christi ... (39)

fol. 153v°-154r°: *Een suuerlick gebet van Sanctus franciscus dit leset gerne* Inc. WEest gegruet O hylige vader franciscus wie niet sueters en was dan christus juck Noch lichter dan sijn borden ...

fol. 154v°-155v°: *Hier begynnen die v gebeden die Sanctus franciscus alle dage plach te lesen* ... Inc. O lyeve here ihesu christe Hier stae ic voer uwen godliken ogen als een arm sundich mensche Die myt synen sunden syne siele dickwile verdoemet heft ... (40)

fol. 156r°-157r°: *Van sinte franciscus* Inc. SAntus franciscus op een tijt soe sprack hy tot brueder leo ende sede Brueder leo christus onse here heft my mit vier dyngen getroest ... (41)

fol. 157v°-158r°: *Een suuerlick gebet van de hilige drieuoldicheit* Inc. O Du alre hilichste driuoldicheit vader soene ende hilige geest: di sij lof ere ende danck Want dijn genade heft my gescapen ... (42)

fol. 159r°-164v°: [Jacobus van Gruitrode, *Speculum saecularium hominum*, 1ste kap., Middelnederlandse vertaling] Inc. Die hilige prophete ieramyas seit Waer om byn ick van mijner moeder gecomen op dat ick

(38) Misschien hetzelfde als Meertens, dl. 6, p. 179 (16).

(39) Vertaling van de hymne *Gaude fulgens*, uitgegeven door P. Maximilianus, „Middelnederlandse vertalingen van liturgische gebeden tot Franciscus”, *Ons Geestelijk Erf* 35 (1960), p. 161-162.

(40) Vertaling van pseudo-Franciscus van Assisi, *Orationes cum quinque pater noster*: R. Oligier, *La tradition manuscrite des opuscles de saint François d'Assise*, Rome, 1972, p. 119-121 en P. Maximilianus, „De vijf Pater noster van Sint-Franciscus”, *Franciskaans Leven* 40 (1957), p. 149-153, waar de Middelnederlandse vertaling wordt uitgegeven; verder Achten-Knaus, p. 49 (fol. 188r°) en de verwijzingen aldaar; Lievens, p. 39.

(41) Te vergelijken met pseudo-Franciscus, „Colloquium XXIII: Dei beneficiorum gratam habendam memoriam” uit de *Familiaria quaedam colloquia beati Francisci*, uitgegeven door L. Wadding in *B.P. Francisci Assisiatis opuscula*, Antverpiae, 1623, p. 443-473 (p. 461-463); zie ook St. Schoutens, *Werkjes van den H. Vader Franciscus van Assisië uit het Latijn vertaald*, Antwerpen (1906), p. 158-160.

(42) Vergelijkbare incipits bij Achten-Knaus, p. 372.

solde sijn druc lyden ende arbeit ende droeffenyse Ende myn dagen sellen vergaen in scanden ... Expl. waert antheochoeus quader doet steruende ende herodes vanden engel verslagen Tot een spiegel des sundigen menschen ⁽⁴³⁾

fol. 164v°-166v°: [Twee stukjes, gerubriceerd: *Van anmerken des guetheit godes*] ⁽⁴⁴⁾

fol. 167r°-168r°: *Hier begynnen xvi scaden de enen gesteliken mensche commen van vele spreken merket wel an* Inc. Die erste scade is dat hi de waerheit niet also wel behouden wil of mach Die ij is dat hi dicwile sijnen vrede brecht ... ⁽⁴⁵⁾

fol. 168r°-171r°: [Korte anonieme dicta of vrome overpeinzingen]

fol. 171r°-174v°: *Hier begynnen de seven getyden hoe een mensche daer syn recolexie mede sal maken ende tot elke synt drie grote saken geschiet de eerste van sijn leuen de ander van sijn doet de derde van de werken na sijn doet* Inc. Die groete liefde ende weldaden ons lieuen heren ihesu christe sullen ons verwecken hem te dyenen hem te louen ende te dancken alle dagen seuen werf Als de hilige prophete dauijt ons vermaent ...

fol. 174v°: [Dictum van Bernardus] Inc. SVnte bernardus seit ondancbaerheit is een bernende wynt die daer droget de fonteyne ...

fol. 175r°-v°: [Begin van het Evangelie van Johannes in het Latijn]

fol. 175v°-176v°: [Exempel] Inc. Een guet mensche begaerde te weten van onsen lieuen heren waeran datmen hem alre liefste doen mochte Doe wert hem geantwort vanden hiligen geest Geeft enen pennynck den armen ... ⁽⁴⁶⁾

fol. 176v°-177r°: [Dicta van Augustinus, Johannes Chrysostomus, Petrus]

fol. 177r°-v°: [*Anima Christi* in Middelnederlandse vertaling; in een lange rubriek wordt megedeeld dat Paus Johannes XXII in 1330 aan dit gebed 3000 dagen aflat gegeven heeft] Inc. O Edel siele godes hi-

⁽⁴³⁾ Tekst hierboven uitgegeven.

⁽⁴⁴⁾ Vanaf hier liep de foliëring in De Vreeses beschrijving van de inhoud blijkbaar fout; aan de getallen in Lievens' inhoudsopgave moet vanaf F. 166a tot F. 187a één eenheid worden toegevoegd; weer correct vanaf F. 189a.

⁽⁴⁵⁾ Dus inderdaad, zoals Lievens veronderstelde (p. 208), identiek met hs. Weert, Franciskanen 10, fol. 139v°. Vgl. ook Gent, Universiteitsbibliotheek hs. 1351, fol. 128r° (Hendrik Herp, *Spiegel der volcomenheit*, ed. L. Verschueren, dl. 1, p. 27-28 en 84).

⁽⁴⁶⁾ Vgl. Lievens, p. 175 en de verwijzing aldaar.

lige my O gebenedide licham christi maeck my gesunt O alre edelste preciose bloet christi maeck my gestelick in di dronken ... ⁽⁴⁷⁾

fol. 177v°-178r°: [Gebed waaraan paus Johannes XXII zeven jaar aflat gegeven heeft; *Ave verum* in het Middelnederlands] Inc. WEest gegruet gewarige licham christi Geboren vander maget marien Dat waerliken gepassiet is ende geoffert is voer den menschen ... ⁽⁴⁸⁾

fol. 178r°-v°: [Rubriek: paus Johannes XII [bedoeld is wel XXII] heeft op verzoek van koning Filips van Frankrijk 3000 dagen aflat verleend aan wie dit gebed leest na de Elevatie] Inc. O Waerachtige licham christi weest gegruet O costelike bloet christi weest gegruet O here ihesu christe onse waerachtige salicheit weest gegruet ...

fol. 178v°-179v°: [Dicta von Dionysius, Bonaventura, Gregorius, Bernardus, Augustinus]

fol. 179v°-180r°: *Sunte berents testament*

Inc. Doe Sunte berent steruen solde do sprack hi tot synen bruederen Ick late v drie dyngen tot enen testament de ick in mynen leuen geholden hebben ... ⁽⁴⁹⁾

fol. 180v°: dictum van Gregorius

fol. 180r°-v°: *Hier na volgen viij versen dede duuel Sunte berent leerde wten solter* Inc. O here verlicht mijn ogen op dat ic nummermeer en slape in der doet: op dat myn vyant nyet en seit ick hebben macht gehat tegen hem ... ⁽⁵⁰⁾

fol. 181r°-184r°: [Mystiek-moraliserend traktaatje]

⁽⁴⁷⁾ Vgl. Reynaert, p. 51 en de verwijzingen aldaar; R. A. Parmentier, „Een Middelnederlands devotieboek uit het voormalig bisdom Utrecht”, *Sacris Erudiri* 2 (1949), p. 283-284, met verdere literatuur; L. Indestege, *Een diets gebedenboek uit het begin der zestiende eeuw*, Gent, 1961, p. 164-65. Een afwijkend incipit als hier met 'siele godes' vindt men bij Achten-Knaus, pp. 49, 60 en 183.

⁽⁴⁸⁾ Vgl. Reynaert, p. 39 en de verwijzingen aldaar.

⁽⁴⁹⁾ Dit 'testament van St. Bernardus' bijv. ook bij G. I. Liefinck, *Codicum in finibus Belgarum ante annum 1550 conscriptorum qui in Bibliotheca Universitatis asservantur*, Pars I, Lugduni Batavorum, 1948, p. 52; zie ook de verwijzingen aldaar. Zie verder Th. Mertens, „Geestelijke testamenten...” (vgl. noot 23 hierboven).

⁽⁵⁰⁾ Vertaling van *Illumina oculos meos* (U. Chevalier, *Repertorium hymnologicum*, dl. 3, Louvain, 1904, p. 287, nr. 27912). Zie ook L. Indestege, *Een Diets gebedenboek...*, p. 188-189; R. A. Parmentier, „Een Middelnederlands devotieboek ...”, *Sacris Erudiri* 2 (1949), p. 290, nr. 19; Meertens, dl. 6, p. 11 en de verwijzingen aldaar; Liefinck, p. 125; Lievens, p. 175.

Inc. Johannes die gotlike mynner dien wert eens apenbaert die glorie ende heymelicheit gods Onder andere dinghen die hi sach. sach hy enen seraphin ... Expl. Dit hoert dan elke mensche toe hebben die daer wil wesen een seraphin volkomen te sijn alsoe hier moghelic is in desen leuen ⁽⁵¹⁾

fol. 184v°-186v°: [Dicta van Geert Grote, Augustinus, Seneca, Gregorius, Lucas, Bernardus, Hieronymus, Anselmus, Ambrosius]

fol. 186v°-187r°: [De twaalf trappen van ootmoedigheid]

Inc. Dit sijnt de xii trappen des oetmoedicheits den welken men sal neder clymmen om op te clymmen inden hemel De eerste mytter vresen godes alletyt bescouwen die sunden Die ander Eygen wille te haten ... ⁽⁵²⁾

fol. 187r°-v°: *Van xij trappen de houerdigen* (sic)

Inc. Dijt sijnt de xij trappen des houerdigen myt welken men hier opclymt ende nader daelt ter hellen De eerste gewoente te sundigen ...

fol. 188r°: [Exempel] Inc. Die hilige engel de sprack ens tot eenre deuoter ionfer Een yegelick woert dattu om godes willen swijgeste dat brenct dy meer loens ...

fol. 188r°: [Anonim dictum] Inc. Een heilich lere sprack op een tyt Soe wie om godes willen sijnen slaep brect den dienst godes te duen of te horen ...

fol. 189r°: *Hyer begynt den rosen huert of krans vander glorioser moeder godes ende joncfrouwen marien daer groet oflaet to gegeven is van vele pausen* Inc. DEN du hilige ioncfrouwe maria van herten ende van lichame ouermids den engel gabriel vanden hiligen gest ontfengeste alleluya *Weest gegruet alre goedertierenste Aue maria* / Den du te handes in dynen hiligen licham hebbende tot Elijsabet dynre nichten quameste ... ⁽⁵³⁾

⁽⁵¹⁾ Door Lieftinck in een aantal Tauler-handschriften teruggevonden, echter niet aan Tauler zelf toe te schrijven (*De Middelnederlandsche Taulerhandschriften*, Groningen-Batavia, 1936, p. 134-135 en p. 432-433; teksteditie: p. 364-366). Vgl. ook A. Ampe, „Willem Jordaens in nieuw perspectief”, *O.G.E.* 40 (1966), p. 136-166 (p. 164) en dez., „Een kritisch onderzoek van de ‘Institutiones Taulerianae’”, *O.G.E.* 40 (1966), p. 167-240 (p. 198-199).

⁽⁵²⁾ Een samenvatting van de ‘twaalf graden van ootmoedigheid’ in de *Regula S. Benedicti*: zie Th. Coun, *De oudste Middelnederlandse vertaling van de Regula S. Benedicti*, Hildesheim, 1980, p. 275 e.v. Vgl. Lieftinck, p. 54.

⁽⁵³⁾ Vertaling van Dominicus van Pruisen, *Rosarium*, uitgegeven door K. J. Klinkhammer, *Adolf von Essen und seine Werke. Der Rosenkranz in der geschichtlichen Situation seiner Entstehung und in seinem bleibenden Anliegen. Eine Quel-*

fol. 194r°-205v°: *Hier beginnen de seuen psalmen van penetencyen de leset gerne* Inc. HERE in dynre verbolgentheit en straffe my nyet ende in dynen toerne en berespe my niet Ontferme dy mynre here want ick cranck byn make my gesont want alle myne gebente syn mede gestuert ... ⁽⁵⁴⁾

fol. 206r°-207v°: *Hier endet de seven psalmen van penetencyen Ende hier begynt de corte crus getyden de leset gerne* Inc. Here du salste etc God wilt etc Glorye si Alst was Etc ... ⁽⁵⁵⁾

fol. 207v°-208r°: *Te deum in dutsche dit leset gerne* Inc. DI god loue wy: di here belien wy Alle eertrike eert de ewyge vader Alle engelen hemelen ende potestaten Cherubijn ende seraphijn ropen to dy ... ⁽⁵⁶⁾

fol. 208v°-210r°: *Sacharyns sanck in dutsche en Dyt is synmons sanck in dutsche* [Vgl. Lievens, p. 209]

fol. 210v°-211r°: [Dicta van Augustinus, Ambrosius, Gregorius, Beda]

fol. 211v°-212r°: [Gebed tot Maria] Inc. Make my weerdich dat ic dy louen mach O hilige maget maria mitten gebenedyden vrucht dyns lichams ihesu die in guede veruulle myne begeerte ...

fol. 212r°: [Gebed tot Maria] Inc. Eia alre gloriose maget maria ene keyserijinne der engelen Dit cleyne gyftken dat di nu offert dijn arme dyenre ontfanctet in danke ... ⁽⁵⁷⁾

fol. 212v°-213r°: [Drie vruchten van de H. Communie ⁽⁵⁸⁾] Inc. Item die dat hilige sacrament weerdelike ontfanct die vercrijcht sunderlynge drie vruchten daer van Die eerste dat hy meer ende meer mit god wort verenicht ouermits dat hy hem soe wel bereet ...

fol. 213v°-214r°: *Dese navolgende punten maecte sinte bernaerdus teghen die seven doot sonden*: [Vgl. Lievens, p. 210]

lenforschung, Frankfurt a.M., 1972, p. 203-205. Zie ook R. A. Parmentier, „Een Middelnederlands devotieboek uit het voormalig bisdom Utrecht”, *Sacris Erudiri* 2 (1949), p. 295-297, nr. 23; G. G. Meersseman, *Der Hymnos Akathistos im Abendland*, dl. 2, Freiburg Schweiz, 1960, p. 150-153 en p. 157-159; L. Indestege, *Een Diets gebedenboek...*, p. 218-222; Achten-Knaus, p. 340, Inc. ‘Den du ... doer die bootschap’ en de verwijzingen aldaar p. 54.

⁽⁵⁴⁾ De ‘zeven boetsalmen’ in de vertaling van Geert Groote, met de litanie: vgl. N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grote*, Leiden, 1940, p. 139-154.

⁽⁵⁵⁾ De ‘korte Kruisgetijden’: Van Wijk, p. 87-91.

⁽⁵⁶⁾ Van Wijk, p. 97-98.

⁽⁵⁷⁾ Vgl. Meertens, dl. 6, p. 122; Achten-Knaus, p. 91.

⁽⁵⁸⁾ Wel degelijk op deze plaats, niet op fol. 211v°-212r°, zoals Lievens’ beschrijving, die de twee voorafgaande gebeden overslaat, aangeeft; ook ik kan overigens de tekst niet thuiswijzen (vgl. Lievens, p. 209).

Bezitters

Naar de inhoud te oordelen is het handschrift van franciskaanse origine. De taal en de naam van de eerste kopiist (vgl. hierboven: SCHRIFT) alsook de kalender wijzen op een vrij noordelijke plaats van vervaardiging (Overijssel? Gelderland?). Ten laatste in 1568 moet dan het handschrift naar St.-Truiden of omgeving zijn overgebracht⁽⁵⁹⁾ (zie ook hierboven p. 40).

Een drietal 18de- of 19de-eeuwse eigendomsmerken getuigen van de recentere omzwervingen van het manuscript. Op het tweede schutblad verso: *Ex libris. Johannis Albinj Domnisch / ab Hanssdorff*⁽⁶⁰⁾; daaronder: *ex dono / Domini (?) Doctoris Jeremiae huldenreich de Liliensfelt / In Namslau*⁽⁶¹⁾. Na een eerste verkennend onderzoek blijken deze privé-bezitters niet direct te identificeren⁽⁶²⁾. Op de achterkant van het voorplat, waarvan het dekblad losgekomen is, een vignette: *Aus der Bibliothek der Dominikaner zu Breslau*; het laatste woord geschrapt en vervangen door *Frankenstein*⁽⁶³⁾. Op het eerste schutblad, vroeger dekblad, recto: een inventarisnummer in Russisch schrift: *UH. [= In.] 2942*; hetzelfde nummer op een etiket op de rug.

Dit brengt ons terug tot de recentste geschiedenis van het handschrift, waarop ook in het begin van deze bijdrage werd gezinspeeld. Nadat het tijdens de tweede wereldoorlog eerst „ergens”, daarna in de Leninbibliotheek te Moskou in veiligheid was gebracht, keerde het manuscript in 1958 naar Wroclaw terug. Niet alleen deze laatste episode, maar ook

⁽⁵⁹⁾ Helemaal zeker is dit weliswaar niet. In principe kan integendeel broeder Jan Dyrix naar het Noorden zijn gemigreerd. In de tijd van Reformatie en godsdienststroevelen die de 16de eeuw was, lijkt dit toch wel minder waarschijnlijk.

In het necrologium van het Minderbroederklooster van St.-Truiden wordt overigens op 7 juni 1597 een Joannes Mettecoven, lekebroeder, vermeld (mededeling van p. Jozef Baetens, waarvoor mijn hartelijke dank), die misschien nog met de kopiist van 1568 identiek is. Intrigerend is wel dat in die tijd ook de Benedictijnenabdij van Sint-Truiden een Frater Johannes Mettecoven onder haar leden telde: vgl. *Handschriften uit de abdij van Sint-Truiden*, Leuven, 1986, p. 183.

⁽⁶⁰⁾ *Hansdorf*: kleine localiteit in Brandenburg, zowat 150 km. ten (noord)westen van Wroclaw.

⁽⁶¹⁾ *Namslau (Namyslow)*: vroegere 'Kreisstadt' in Silezië, zowat 50 km. ten oosten van Wroclaw.

⁽⁶²⁾ In dit verband ben ik een woord van dank verschuldigd aan Prof. Dr. S. Prędota, wiens opzoekingen ter plaatse helaas vruchteloos zijn gebleken.

⁽⁶³⁾ *Frankenstein*: een kleine Silezische stad, een 60-tal km. ten zuiden van Wroclaw.

de vroegere peregrinaties van het handschrift — eerst van Noord(oost)- naar Zuid-Nederland, daarna naar Hansdorf⁽⁶⁴⁾, Namslau, Frankenstein (in deze volgorde?) en uiteindelijk Wroclaw — vertonen nog heel wat intrigerende aspecten.

⁽⁶⁴⁾ Een zekere Bernhard Albinus, in 1653 geboren te Dessau, studeerde medicijnen te Leiden, waar hij later ook doceerde. Van zijn drie zonen werd de oudste, Christian Bernhard, professor te Utrecht, de andere twee, Friedrich Bernhard en Bernhard Siegfried, te Leiden. Vgl. *Allgemeine Deutsche Biographie* I, Leipzig, 1875, p. 221-222. Behoort de in ons handschrift als bezitter vermelde „Johannes Albinus Domnisch” uit Hansdorf eveneens tot deze familie of was hij wellicht een erfgenaam van een van de vermelde uitgewekenen?